

A *Vesztett világ* 20. századi tapasztalatai és 21. századi tanulságai

Bevezetés

Számos vonatkozását nagyraértékelem mind Ayn Rand (1905–1982) munkásságának, mind az ő gondolkodói-bölcseleti esszenciáját adó *Vesztett világ* (Atlas Shrugged, 2018, [1957]) című könyvének. Egyebek mellett vitathatatlan érdeme a „népi demokratikus”, államszocialista berendezkedésű rezsimjeinek, ezen felül a kollektivizálás 20. századi történelmi tapasztalatainak, anomáliáinak, visszasságainak megsemmisítő kritikája. E tekintetben olyan szerzőkkel kerül egy sorba, mint itthonról Márai Sándor vagy Szerb Antal, a tágabb értelemben vett térségből Milan Kundera, Vaclav Havel és Danilo Kis, vagy Nyugatról Arthur Koestler és George Orwell.

Nem tisztem ezúttal mélyreható szépirodalmi kritikáját adni ennek a szóban forgó, máskülönben hol lektúrszerűen ponyva ízű, hol pedig a parádés próza szintjét kínáló, monumentális munkának. Roppant eredeti, ugyanakkor már-már gyermekien egyszerű cselekményszövése eleve nem önmagában érdekes, hanem egy óriási szellemi befolyást gyakorló filozófiai regény vázát képezi, ezért érdemes azt ekképp, a maga „helyén” kezelni. E képzeletbeli hely nemcsak a könyv történelmi vagy ideológiai síkjainak metszete, hanem azon tetemé is, ahová a mindebben rejlő kritikai potenciál hív. Ugyanis shakespeare-i Vörösmarty-fordulattal élve ezúttal „nem dicsérni jöttem” a *Vesztett világot*, „hanem temetni” azt. Vagy inkább: feltárni azon aspektusait, amelyek közösségelvű, szuverenitás- és szabadságtisztelő nézőpontból kritikával illethetők.

IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

Veszett világ és az Objektivizmus

A *Veszett világ* (1957) egy kollektivizálódó és általános káosz felé rohamléptekben tartó poszt-fordi amerikai társadalom kereteit vonultatja fel, amelynek a kérdéses folyamatokhoz asszisztálni nem kívánó, tehetséges, termelékeny és innovatív főhősei egyszer csak sorra kilépnek a közösség mindennapjaiból.

A grandiózus könyv cselekményének behatóbb áttekintése helyett fókuszáljunk ezúttal a kibontakozó bölcséleti mondanivalóra és Rand objektivizmusára. Az oroszországi születésű, az USA-ban alkotó és világhírnevet szerzett író és filozófus, Ayn Rand filozófiája azon az alapvetésen nyugszik, hogy „az öröm a célja és a veleje a létnek, illetve az anyagi javak utáni hajsza”;¹ amint az a könyv két, a középszerűség és a kollektivizálás béklyójával dacoló főhőse, Dagny Taggart és Hank Rearden számos párbeszédének egyike során megállapítást nyer.

Hasonló tételmondatok megtalálhatók a nagyszabású mű egésze során, míg nem a filozófiai mondanivaló a kultikus karakter John Galt rádióbeszédében tetőzik. Így a kulcsszereplők közül Francisco D’Anconia megosztja Dagny Taggarttal, hogy „semmi más nem fontos az életben, csak az, milyen jól végzed a munkádat. Ez az emberi érték egyetlen mércéje”;² vagy, „az emberben lakozó legjobb” az, ami „az üzletet és a megélhetést lehetővé teszi”³ – hangzik el a narrátori funkciót kiterjesztő Eddie Willers részéről.

Az e felfogásokkal ellentétesen élő karakterek az elbeszélés során a „fosztogatók,” vagyis amint az a randi objektivizmus esszenciáját adó Galt-féle rádióbeszédben elhangzik, akik „arra törekszenek, hogy az »emberi« fogalma a nyápicot, bolondot, riherongyot, a hazugot, a kudarcost, a gyávát, a csalót jelentse, és hogy számúzzék az emberi fajból a hőst, a gondolkodót, a termelőt, a feltalálót, az erőt, a céltudatosot, a tisztát”.⁴ Randé a teljesítmény világa, „a szabad energiáé, a korlátlan ambícióé és mozgatóerőé, amiben az ember kiélvezi jutalmát”.⁵ Eszményképe „a kirobbanó energiájú és szenvedélyesen ambiciózus ember”, aki „a teljesítmény embere, akit sikereinek a lángja világít meg”. Eme szuggesztív és szubjektivistikus⁶ alapokon keletkező ideál nagyon is kézzelfogható módon

1 Rand, Ayn: *Veszett világ*. Pécs, 2018 [1957], Alexandra, 92.

2 Rand, 103.

3 Rand, 1022.

4 Rand, 922.

5 Rand, 843, 566, 857.

6 A filozófiatörténész Pais István elsődlegesen Marxszal kapcsolatban jut arra a következtetésre, hogy „sajátos történetleológiájának” kimunkálásában közrejátszik egy bizonyos spekulációra való hajlam, „s ennek okozataként Marx ténynek veszi azt, amit elvileg kigondolt, amit szeretne megvalósultat látni”. Úgy vélem, a vélt vagy valós párhuzamok láttán e kategorizálás Ayn Randra is igaz lehet. Ehhez hozzátehetjük, hogy a cseh író, Vacláv Havel szintén kritikai nézőpontból szemléli és elveti az olyan „világmegváltó szerepet”, illetve „dölyfös messiástudatot”, amely abban a hiszemben él, hogy egyedüli és legavatottabb tudója a dolgoknak, s ezért arra hivatott, hogy öntudatra ébressze az »öntudatlan« tömegeket”. Bővebben

ölt testet, ami nem más, mint a tőke, a produktivitás és az innováció Borrromeo-gyűrűje. Rand víziójában az emberi szorgalom és tehetség legmagasztosabb megvalósulási formája az anyagiasság, vagyis „az acél magasba törő lépcsői”, illetve a saját „céljára kihegyezett emberi lény léptei” ténylegesen összeolvadnak, voltaképp „ez az, amiért [a főhősök] éltek: az összes ember, aki feltalálta a fényeket, az acélt, az olvasztókat, a motorokat,⁷ ők a világ, ők azok”.⁸

A tudat öntudatos abszolutizálása

Eme erőfeszítések és kvalitások azon az alapvetésen, illetve randi krédón nyugszanak, hogy „az élethez az embernek három dolgot kell az élet legmagasabb és uraló dolgának tekinteni: az észet, a célt és az önbecsülést”. Az elme pedig nem egyéb, mint „az ember egyetlen értékmérője, és tetteinek egyetlen vezérlője; az ész abszolútum, amely nem tűr megalkuvást”.⁹

Nem lehet egy általános kritikai áttekintésre irányuló tanulmány fő célja, hogy részletekbe menően mutassa ki Rand bölcséleti ismeretelméletének korlátait. E helyen éppen ezért beérem azzal, hogy e meglátások mellé odahelyezzek néhány gondolatot egyes kortárs alkotóktól és eszmékből, érzékeltetve, hogy Rand nézetei egy sor egyéb világnézeti rendszerrel, gondolatkörrrel vagy tudatformával szembehelyezkednek.

Randnál a mindenhatóság képlete a tudás. Az általa abszolutizált rangra emelt emberi elme határait és ellentmondásaira rávilágít a kortárs Déry Tibor (1894–1977) is *Ítélet nincs* című (memoár)könyvében: „nem hiszem, hogy az ember [...] tudata valaha is befogja az élet eredetét és célját, ha ugyan van célja. Leleményes műszerezéssel egyre több részletet derítünk fel égen és földön, az anyagban s a folyamatokban, s bár mélységesen tiszteltem tudományos kíváncsiságunkat s a nyomába lépő teremtő kedvet, kétlem, hogy bármikor is eljuttánánk a végső kérdésig”.¹⁰ Majd így folytatja: „Semmilyen jövőbeni tudásunk, földtől a Hold túlsó feléig terjedő, a molekuláris genetikától az idegsejtek működéséig, nem fog megóvni az ismeretlentől [...] Védekezésünk talán civilizáltabb képet, elhárító mozdulataira talán ritkábban lesz szükség – bár ez is kétséges, lásd Auschwitz, Vietnam, atombomba stb.” (és ehhez tegyük mindjárt hozzá, különösen Déry életútjának ismeretében, Recsket és a Gulagot is, mely

1. Pais István: *A filozófia története*. Budapest, 2005, szerzői magánkiadás, 59 és Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. 1991, Pozsony, 1991, Európa, 171–172.

7 Rand radikálisan technofil álláspontja ugyancsak problémás: „A gép az emberi intelligencia megfagyott formája, az az erő, amely növeli termelékenységét, kiterjeszti életük lehetőségét” (935). E megállapítás relatív érvényéhez bőven elegendő Madách Imre *Ember tragédiájának* XI. londoni színjéig visszatekinteni.

8 Rand, 341.

9 Rand, 894–895.

10 Déry Tibor: *Ítélet nincs*. Budapest, 1979, Magvető, 314.

helyszínek emlékezetére még a későbbiekben visszatérünk!) – „de végképp az irráció nem tessékkelhető ki az egyén, sem a társadalom életéből”.¹¹

Csakis egyetérteni lehet ugyanezen az alapon egy másik közép-európai gondolkodóval, a néhai cseh író Václav Havellel, aki *Politika és lelkiismeret* című esszéjében szintén arra biztatott, hogy „ismerjük be, hogy a lét rendjében vannak dolgok, amelyek meghaladják minden hatáskörünket”.¹²

Más nézőpontból, ám hasonló kételyeit osztja meg az emberi tudat abszolúti-zálásának ellentmondásaival összefüggésben Stanisław Lem (1926–2006) is a *Kiberiádával* azonos gyűjteménybe került *Isméltés* című elbeszélésében, amelyben a társfőszereplő Klapanciusz a következőképp világosítja fel a racionalizmus szempontjait hirdető és számonkérő Jótét királyt: „Felséged értelmes univerzumot óhajt. Minden teremtő ilyenre sóvárog, isten tudja, miért. De hát az értelem telhetetlen: ott az a rengeteg lehetőség, csak az a baj, hogy kölcsönösen kizárják egymást. Az értelem szárnyalhat, mint a sas, lehet lángész, lehet szörnyeteg, mert szabad, vagyis határtalan, mindkét irányban [...] A filozófiai művek kioktatnak: az a fő, hogy a szellem szabad legyen. De mi a szabadság? A végtelen sok esély.”¹³

Az önzőség és a teljesítményelv etikája

Itt érünk el ahhoz a ponthoz a könyv gondolatmenetében, amikor Randnál az emberi szabadság elválaszthatatlan társa a kapitalizmus¹⁴ lesz, ami nehezen védhető. Természetesen nem a munkaetika¹⁵ vagy azon tézis a vitatható, hogy a Kozmosznak az alkotó ember ad értelmet, hiszen ezekkel könnyen azonosul az ember, mégpedig egy sor okból. Hanem ideológiájának vehemenciája, az igazság ismeretének elképesztően szubjektivistikus átélése, a mértéktelen, öncélú produktivitás melletti már-már vak, fanatikus elköteleződése, végül pedig – bár arról nem tehet – szellemi öröksége is.

A teljesítményelv szélsőséges apológiájaként hat a könyv következő szakasza, amely egy Francisco és Dagny közötti párbeszéd keretében hangzik el: „a boldogság minden formája egy, minden vágyat ugyanaz a motor hajt, az egyetlen érték és létezésünk legmagasabb szintje iránti szeretetünk – és minden teljesítmény ennek a kifejeződése”.¹⁶ Vagyis a teljesítmény válik az egyéni élet sikerességének

11 Déry, 87.

12 Václav, Havel: *Politika és lelkiismeret. A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, 1991, 263.

13 Stanisław Lem: *Kiberiáda. Lem teljes science-fiction univerzuma II*. Debrecen, 1965, Szukits, 651–652.

14 Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban*. Budapest, 2014, Századvég Kiadó, 326.

15 Rand 2018: 698–699. Egy további helyen (103) Francisco egyenesen azt közli Dagny-vel, hogy „semmi más nem fontos az életben, csak az, milyen jól végzed a munkádat. Ez az emberi érték egyetlen mércéje.”

16 Rand, 679.

legfontosabb, talán kizárólagos mértékévé, vagy – amint azt, ismételten, Francisco d’Anconia mondja Dagnynek – az „az ember legnagyobb erkölcsi célja”.¹⁷ E robinzonád-szerű fanfárok problematikusságának megértéséhez a mű megjelenése utáni évtizedekben kibontakozó neoliberalizmust kiterjesztett, már-már szociáldarwinista normativitásként megközelítő Pierre Dardot és Christian Laval adhat támpontot: „A neoliberális szubjektum a verseny és a teljesítmény embere. A »saját lábán álló vállalkozó« »sikerre«, »győzelemre termett«, »nyerő típus«. [...] Ez az a minta, ami – talán még inkább, mint a versenyképességről szóló közgazdasági nyelvezet – megnyitotta az utat a teljesítménykényszer »természetes« válása előtt, és ami közvetítette a tömegeknek a mindent átfogó versenyt előtérbe helyező normativitást.”¹⁸

Leszögezném, hogy vannak e tekintetben nemcsak elgondolkodtató, hanem kifejezetten értékes mozzanatok is. Mind az európai szellemtörténet, mind a magyar néphagyomány számtalanszor adja tanújelét, hogy az egyéni kiteljesedés, illetve boldogulás és a haszonszerzés összekapcsolódik, és frigyük ekképp köszön vissza a közgondolkodásban is. Ezt érzékelteti például a nyelv a maga szólásaival és közmondásaival, így az aranytojást tojó tyúk felelősségteljes megbecsülésének normája, a „jól sáfárkodik a rábízott javakkal” frazéma vagy a művészetben a boldog és szegény kategóriák szembeállítására például Vörösmarty Mihály *A szegény asszony könyve* (1847) című költeményében, hogy csak egy párat említsünk. Ugyanakkor az is igaz, hogy éppen ez a szellemtörténet ítéli el az aranyborjú imádatát/körültáncolását, vagy említhetnénk a „becsület a legdrágább” norma szellemiségének megannyi bibliai példázatát (Péld 22:1, Préd 7:1)¹⁹ vagy antik (pl. Publilius Syrus *Sententiae* című bölcsességgyűjteményében közzétett felfogások)²⁰ eseteit is. Hasonlóképp, Aquinói Szt. Tamás és I. Nagy Szent Gergely pápa utókor által kierielt tanításai nyomán a katolikus egyház a hét főbűnt valamennyi bűn forrásának tartja, melyek körébe tartoznak az irigység és torkosság anyagi ösztönzései, illetve összefüggései is, miközben Pál apostol a Lélek gyümölcseiként (Gt 5:22-23) tartja számon egyebek mellett a szíveséget és az önmegettartóztatást is.²¹

Itt rá is térek Randnak a kereszténységhez fűződő konkrét viszonyára.

17 Rand, 552.

18 Dardot, Pierre – Laval, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Budapest, 2013, EgyKettő Kiadó, 429.

19 „Többet ér a jó hírnév a nagy gazdagságnál, a jóindulat jobb az ezüstről és az aranyból” (Péld 22,1), illetve „Jobb a jó név, mint a jó olaj” (Préd 7:1).

20 Az emberek jó hírneve biztosabb a pénznél” (Publilius Syrus: *Sententiae*, 101. sor).

21 E szólások és eszmei háttereikről bővebben I. Bárdosi: *Szólások, közmondások eredete*. Budapest, 2015, Tinta, 47–48, 66; 81, 87–88.

Utópikus utópiakritika

A „szellem misztikusai”, vagyis egy-egy vallás hívei, „meg akarják csinálni a lét és a tudat axiómáját, amikor azt akarják, hogy a tudatuk ne a valóság felfogásának, hanem teremtésének eszköze legyen, a lét pedig ne a tárgya, hanem az alanya legyen a tudatuknak – ők akarnak lenni az isten, amit ők teremtettek képükre és hasonlatosságukra, aki az önkényes szeszély révén a semmiből teremti meg a világot – hangzik el Galt rádióbeszédében.²² Részletesebb kritikai fejtegetés helyett, tudván, hogy a hit és a bölcsélet mindenki „szíve-joga”, így ez esetben a szuverén szerző is vitán felül, álljon e helyen csupán egyetlen idézet vallás és a tudományos fundamentalizmus szembeállítására helyett Stanislaw Ignacy Witkiewicz lengyel író *Az ősz búcsúja* regényének egyik dialógusából a katolikus Restly atya és Hela Bertz karakterek között: „Mivel semmit sem remélhetünk onnan, ahol a vallást igyekeznek, ha nem is elpusztítani, de legalábbis helyettesíteni valami mással, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a vallás az emberi lélek legmagasabb szintű megnyilatkozása, a Lét Titka feletti győzelem egyetlen formája.”²³

Rand nemcsak az általa a „szellem misztikusainak” nevezett keresztények vallási meggyőződésének objektív idealizmusát²⁴ tagadja radikálisan, hanem teljesen elveti azon kulturális hagyományt és szellemiséget (pl. Apcsel 20:35; Mt 7:7-11) is a maga minden altruista, önzetlen vonásával, amelyek létrejöttében e hittételek közrejátszottak. „Minden tekintetben példát adtam nektek, hogyan kell dolgozni, s a gyengéknek támaszokra lenni, Urunk Jézus szavaira emlékezve: Nagyobb boldogság adni, mint kapni.” Az Újszövetség efféle parabolái vagy akár az irgalmas szamaritánus lukácsi példázata teljes egészében fennakad a randi etika kritikai rostélyán. Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című történelmi regényének idős Lupusz püspöke, „a koldusoknak adta mindenét. A templomi jövedelmeit is. Rongyos ruhájukat újjal cserélte meg, és gondozta őket jó tanáccsal, vigasztalással is”,²⁵ ugyancsak alapvetően elüt a Rand-féle eszményektől.

A humánus efféle megnyilvánulásai értelmezhetetlenek lennének egy randi perspektívából! Mintha figyelmen kívül akarná hagyni, hogy az önzetlenség²⁶ indítékai ezerfélék lehetnek, akár vallási, világszemléleti vagy akár egyéb, lelki okokból. Hiszen ő és hősei egy „másik erkölcsi kódex, egy másik

22 Rand 2018, 910.

23 Witkiewicz, Stanislaw Ignacy: *Az ősz búcsúja*. Pécs, 2002, Jelenkor, 77.

24 Pais István: *A filozófia története*. Budapest, 2005, szerzői magánkiadás, 40–41.

25 Gárdonyi, Géza: *A láthatatlan ember*. Budapest, 1902, Magyar Almanach Kiadó, 227.

26 Louise Deacon pszichológiai összefoglalójában szerepel, hogy „az emberek képesek az önzetlen tettekre – a többség hajlandó segíteni úgy, hogy nem vár ezért semmiféle jutalmat”. Ezzel és az altruizmus evolúciós pszichológiai megalapozottságával kapcsolatban bővebben l. Deacon, Louise: *Pszichológia. Hogyan értsük meg önmagunkat és másokat?* Scolar, 2019 [2013], 132–135.

értékrend”²⁷ hívei, akik szerint „az az ember, akinek nincsenek erényei, az a létgyűlölője”, segíteni neki pedig a benne lévő rossz” szentesítése²⁸ – hirdeti Galt. Ugyanakkor Rand elbeszélésében, ironikusan, a keresztény idealizmus és szimbólumrendszer a vallási referenciák sajátos kifordításával – tovább él. A szocializmus földre szállt mennyországával²⁹ szembehelyezkedve a szerző új Atlantiszt alkot, ahová a főhősök, ezúttal a termelékenyek és a tehetségesek, kivonulnak (vö. Móz II. Kivonulás). A Sziklás-hegység fedte paradicsoma a főhősöknek rejtve marad a „földi halandó” szemei elől, oda csak az arra érdemesek juthatnak be. A szerző hősei nem hús-vér emberek, hanem szuperhősök, világuk tulajdonképpen „nem e világból való”.³⁰ Vagyis a kommunizmus eszkatológiája és a profanizált földi Jeruzsálem (vö. Koestler³¹) nem tótágast áll Randnál, hanem megfordul a tengelye körül. Végeredményben így az utópiakritika utópiájáról van szó.

A kollektivismus elleni vádirat

Az előbbi alapokon Rand morálfilozófiája a jó és a rossz közötti különbségtételen alapul, ennyiben ismét emlékeztetve a máskülönben a szerző által bölcséleti alapokon visszautasított, kinyilatkoztatott világvallásokra. A kollektivizálók (vagy randi terminológiával élve, angolul: *looters*, a magyar fordításban „fosztogatók”), illetve általában az esélyegyenlőség pártján állók explicit a Gonosz megtestesülései,³² az egyéni önmegvalósításon munkálkodó emberek ellenben a Jóéi. E tekintetben felfogása és mondanivalója már-már manicheista, mondhatnánk. Mégis, kozmikus távlatok helyett a fentiek szerint kirajzolódó dichotómiáját lehelyezi a profán Földre.

Egy szó erejéig említettük a kollektív emberi tapasztalat fájóbb pontjait, pl. a Gulag-jelenséget fentebb. A térségünkben elgondolkodtató áthallásai vannak a könyv alábbi szakaszainak: „Az a kormány, amely erőszakot kezdeményez olyan emberek ellen, akik senkinek sem ártottak, amely fegyveres kényszer alkalmaz fegyvertelen áldozatok ellen, az egy kísérteties, pokoli gépezet, amelynek az a célja, hogy lerombolja az erkölcsöt.”³³ Amit Rand kritikai ellen-

27 Rand, 420.

28 Rand, 931.

29 Muravchik, Joshua: *Földre szállt Mennyország. A szocializmus története*. Bp., 2014, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

30 Jn 18:36.

31 „A forradalmi elmélet dogmatikus kultusszá dermedt, melynek egyszerűsített, könnyen emészthetővé tett tanait kurta katekizmus oktatta a népnek, s az új vallásnak a Nagy Egyes volt a főpapja, aki a miséket celebrálta” – Koestler, Arthur: *Sötétség délben*. Budapest, 2011, Európa Könyvkiadó, 209.

32 Rand, 202.

33 Rand, 931.

pontból szemlél, az „egy protekció, fenyegetés, nyomás, zsarolás által működtetett gépezet – ami olyan, mint valami irracionális, ámokfutó számológép, ami a pillanat szeszélyéért bármely tetszőleges számot kiadhat”.³⁴

E probléma-megfogalmazások azonban nemcsak implicit áthallások, hanem konkrétan is utalnak a „népi demokratikus” blokk szociológiai környezetére és az író azokhoz való viszonyulására: „Nem ők [a. m. a fosztogatók értelmisége] adták át Európa összes országát olyan verőembereknek [...]? Nem ők üvöltötték, hogy a munkások barátai? [...] Nem hallottátok [...], hogy azt sulykolják a sanyargatott nyomorultaknak, hogy az éhezés virágzás, a szolgaság szabadság, a kínzókamrák testvérszeretet”³⁵ – hangzik a „fosztogató” összeesküvés egyik kulcsszereplője, Fred Kinnan megkésett, orwelli önkritikája „elvtársai” előtt. Más szakaszok szintén a történelmi (hidegháborús) szembenállás referenciái: „Az európai néppállamokban [...] embermilliókat tartanak megkötve élet iránti vágyuknál fogva, energiájuk kényszermunkára történő lecsapolásával.”³⁶

Természetesen a *Veszett világ* nem *ex nihilo*, valamiféle „légüres térben” keletkezett. 1957-ben jelent meg, ennél fogva az az államszocializmus és a kollektivizmus traumáinak közvetlen vagy közvetett ismeretéből táplálkozik. A „fosztogatókkal” szembeni kritikája Randnak jóval több indultatos kirohanások füzérénel vagy egy bőbeszédű és didaktikus „egészpályás” ideológiai letámadásnál. A mű kétségbevonhatatlanul a diktatúrák és a kommunizmus elleni harc mérföldkövének számít, az orwelli *Állatfarmhoz* vagy egyéb munkákhoz hasonlóan.

Az élénk fantáziával megírt disztópia e szakaszait nagyon is komolyan kell venni, ahogyan Szerb Antal alábbi leírását is a(z olaszországi) kollektivizmus tekintetében *A Harmadik Torony* című elbeszélésében, amelyekkel egybecseng Rand, és nemcsak azért, mert mindkét esetben központi helyet foglalnak el a vasúton szerzett tapasztalatok: „Megértettem mindent: nyugtalanságomat a vonatokon, a szállodákban, a vendéglőkben, a kirándulók közt, egész úton mindenütt, ahol mint magányosnak a kollektivitással [...] kellett érintkeznem. A magányomat féltettem tőlük és az európai jövőtől, amit a számomra szimbolizáltak.”³⁷

Termelőik és fosztogatók

A dichotóm tipizálás végigkíséri a *Veszett világot*, amely lényegében a tehetséges egyének és a „fosztogatók” kibékíthetetlen küzdelmének színtere. Előbbiek azok, akik nemcsak „saját szerencséjük kovácsai”, hanem versenyképes termékek

34 Rand, 864.

35 Rand, 491.

36 Rand, 503.

37 Szerb Antal: *A harmadik torony*. Budapest, 2007, Magvető, 71–72.

létrehozói, ők a jó értelemben vett, schumpeteri³⁸ „kreatív rombolók” „szent és sérthetetlen” szellemi tulajdonjogokkal és megérdemelt haszonnal. Velük kapcsolatban vallja Galt rádióbeszédében, hogy „az az ember, aki a racionális törekvés bármely területén létrehoz egy eszmét – az ember, aki új tudást fedez fel –, az emberiség folytonos jótévője”.³⁹ Ellentétben velük „a fosztogatók” pedig azok, akik „becstelen megalkuvást kötöttek teljesíthetetlen hitvallásukkal”, illetve „a földet áldozati kemencévé alakítják”.⁴⁰

Rand leplezetlen rokonszenvvel, részrehajlással közelíti meg előbbi karaktereit, akik ezáltal nemcsak szellemesek, kreatívak, bátrak, hanem elbűvölők, bájosak, velük szemben pedig, a másik oldalt az „ön- és életgyűlölők”,⁴¹ „az élheteretlenek, a céltalanok, a felelőtlenek, az ésszerűtlenek”⁴² alkotják. Az egyik „jó” karakter, Ken Danagger szavaival, gesztusaik mögött „gyávaság, irigység, szemfényvesztés”.⁴³ Rand kritikája kétirányú itt: egyrészt a kollektív, a középserű megfojtja az egyénit, illetve a kreatívat, másrészt a közjó⁴⁴ több egy mítosznál, ami a tehetségtelenség spanyolfalául, alibijéül szolgál. Annak pártfogói valójában a „protekción arisztokráciáját”⁴⁵ alkotják, titkos, leplezett anyagiassággal és képmutatással, egyedüli vágyuk pedig a világ irányítására való törekvés.⁴⁶ Rand itt hasonló különbségtételt egyetemesít, mint Orwell az *Állatfarmban* (vö. „MINDEN ÁLLAT EGYENLŐ, DE EGYES ÁLLATOK EGYENLŐBBEK A TÖBBINÉL”).

Az egyenlőség és szabadság összeegyeztethetőségének dilemmája⁴⁷ nagyon fontos témafelvetés, ahogy a Rand által felvetett egyéb szempontok is. Csak-hogy azon egyetemesítő felfogás, miszerint a haszon minden esetben a kreatív egyén kiérdemelt jussa, illetve érdemének legitim elismerése, árnyaltabb megközelítést igényel, főleg egy globális hatóságú, történelmi kitekintésben.

38 Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, 2003 [1943].

39 Rand, 935.

40 Rand, 924–928.

41 Rand, 857.

42 Rand, 658.

43 Rand, 254.

44 Hank Rearden mondja bírósági kihallgatásán, hogy „Volt olyan kor, amikor az emberek abban hittek, hogy »a jó« fogalmát erkölcsi értékrend alapján kell meghatározni, és hogy senkinek sincs joga saját jogát mások jogainak a megsértése révén keresni” (431).

45 Rand, 367–368.

46 Rand, 857.

47 E problémahalmaz amerikai szellem-történeti hagyományával kapcsolatban bővebben I. Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban. John Adamstól Russell Kirkig*. Budapest, 2014, Századvég Kiadó.

A szabad verseny mítosza és a mono- és oligopóliumok valósága

Rand feltevése szerint végső soron a kapitalizmus mindenkinek jó. E premisszát képviseli egy meg nem nevezett karakter is a marshville-i vasútállomás peronján állva, amikor azt mondja: „addig nincs esélyük a szegényeknek, amíg a gazdagokat tönkreteszik”.⁴⁸

Noha a kapitalizmus védőbeszéde távolról sem új keletű, az Rand előtt nem viselt ennyire idealizált etikai köntöst. Elsősorban inkább olyan tónusokkal jelent meg, akár a németalföldi–angol Bernard Mandevillenél is – hogy egy klasszikust említsünk. Eszerint a társadalom olyan önérdék vezérelte egyének összessége, amelyben a közösség kohéziója éppenséggel nem közös elveikből vagy elkötelezettségeikből adódik, hanem az olyan emberi gyarlóságai alapján keletkezik, mint az irigység, a gőg, a hiúság, a verseny és a kizsákmányolás. Emiatt a kapitalizmus valamiféle „szükséges rossz”. Rand másik utat jár be, főszereplői (pl. Galt) szerint a kapitalizmus abszolút, végérvényes jó: „Ha önök egy racionális társadalomban élnek, ahol az emberek szabadon kereskedhetnek, felmérhetetlen előnyökhöz jutnak: munkájuk értékét nem csupán az önök erőfeszítései határozzák meg, hanem az önök körül lévő legjobb, teremtő elmék erőfeszítése is.”⁴⁹ Ennek az árnyalatait tárgyaljuk alább.

Tér nyílik a belső kritika előtt is néhány ponton, ha más nem, „szalmabáb” érvként például Galt beszédének egyik mozzanatában: „az erős nem hagy esélyt a gyengének a szándékos cserére épülő piacon”.⁵⁰ Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy ez nem pusztán fikció és félelem, hanem valóság és tapasztalat, hiszen éppen ez történt világviszonylatban a mű megjelenését követő évtizedekben! Hatalmas irodalma van azon felfogásnak, hogy a szabad verseny ideológiája nem több pusztán egy mítosznál, vagy az legalábbis egy a gyakorlattól igen távolálló eszmény.⁵¹ A szabad verseny kritikusai rámutatnak arra, hogy mindez mono- vagy legalábbis oligopóliumhoz vezet.⁵² Új értelmet nyer a fosztogatás, hiszen „általánosan érvényes megállapítás” – írja György László közgazdász –, „hogy a koncentrációt korlátozó versenypolitikákat kevésbé szigorúan alkalmazták az elmúlt négy évtizedben. Ennek eredményeként napjainkban számos ágazatban egy-két vállalat ellenőrzi a piac túlnyomó részét”.⁵³

48 Rand, 468.

49 Rand, 934.

50 Rand, 934.

51 Így például, hogy csak egy párat mondjuk, György László közgazdász, a magyar származású világhírű szerző Polányi Károly lánya, Kari Polanyi-Levitt vagy David Harvey gazdaságföldrajz kutató.

52 McQuail, Denis: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris, 2003, 177.

53 György László: *Egyensúly-teremtés*. 2017, Századvég, 10.

Számos hegemon közgazdász a Nobel-díjas Joseph Stiglitztól⁵⁴ Branko Milanović⁵⁵ át Thomas Pikettyig⁵⁶ beszámol a globális egyenlőtlenségeknek az elmúlt évtizedek során végbement növekedéséről és a kapcsolódó anomáliákról. Szemléletes, hogy csak egy példát mondjak – amint arra Dan Schiller rámutat –, hogy a kilencvenes években egy átlagos amerikai vállalati vezérigazgató kétszázkilencszer annyit keresett, mint egy gyári munkás, míg ez az arány 1980-ban negyvenszeres volt.⁵⁷ E folyamat eredménye a „szupermenedzserek” rétege az Egyesült Államokban 1980 után.⁵⁸

E helyen egy szó erejéig érdemes kitérnem arra is, hogy a Rand pártfogolta növekedés fenntarthatósági kérdéseket is felvet. Hiszen, amint azt Václav Havel megállapítja – éppenséggel a Rand által is bírált kollektívizáló államszocializmus összefüggésében és annak környezetromboló hatásához kapcsolódóan: minden olyan „kísérlet feltétlenül bosszút áll az emberen”, amely „teljes egészében emberi kézbe ragadja a természetet, megcsúfolva annak titkait”.⁵⁹

Termelékenység vs. finanszírozás

Említettük Rand szellemi örökségét, ami nem feltétlenül önmagában, hanem inkább utóélete látómezején problémás. Elgondolkodtató e perspektívából, hogy a szerző barátai és csodálói közé tartozott például Alan Greenspan, a Federal Reserve későbbi hírhedt elnöke is,⁶⁰ a 2007–2009-es pénzügyi világválság egyik emblemikus figurája. Ha az vitán felül is áll, hogy az egyéni tehetség, illetve szorgalom kiérdemelt jussa a gyarapodás, amely nézet egy sor világnézeti szemlélet támogatására számíthat, vajon a szélsőséges individualizmus⁶¹ olyan megnyilvánulásai, mint a Wall Street-i spekulációk, elfogadhatók-e az előbbi nyomvonalon? Netán Rand a „fosztogatók” iránti megvetéssel sújtaná-e művének azon propa-

54 Stiglitz szerint az elmúlt évtizedekben a világban nőtt az egyenlőtlenség, amely a költési hajlandóságot mutató kevésbé tehető emberek jövedelmének az alacsonyabb fogyasztási hajlandóságú vagyonosabbak javára történő újraelosztásával járt. Stiglitz Joseph E.: *Lessons from the Global Financial Crisis of 2008*. In *Seoul Journal Of Economics*, 2010, 338.

55 Milanović leírja, hogy az egyenlőtlenség 1980-tól kezd meredeken emelkedni egészen 1995-ig, ahol azután viszonylag magas szinten stabilizálódik, mintha csak egy platóra ért volna. Milanović, Branko: *Worlds Apart. Measuring International and Global Inequality*. Princeton, 2005, Princeton University Press, 39.

56 Piketty következtetése szerint megfigyelhető egy „új, nagyrészt az Egyesült Államokban az elmúlt évtizedekben kialakult irány”, amit „nevezhetnénk akár a »szupersztárok« társadalmának is (vagy a szupermenedzserek társadalmának, ami nem pont ugyanazt jelenti)”. Bővebben l. Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*. Bp., 2015 [2013], Kossuth Kiadó.

57 Schiller, Dan: *Digital Capitalism. Networking the Global Market System*. London, 1999, MIT Press, 53.

58 Piketty, 322.

59 Havel, 246.

60 Egedy, 326.

61 Egedy, 388.

gálóit, akik éppenséggel az általa csodált Amerika⁶² hegemoniaválságának kiteljesedésében, ezáltal a pénzügyi válság kibontakozásában működtek közre?⁶³

Általánosságban elmondhatjuk, hogy az 1970–80-as évek óta a globális gazdaság erőteljes „finanszalizációja”⁶⁴ zajlik, ami megváltoztatta a vagyonsztruktúráját,⁶⁵ amellyel karöltve megjelent egy mindenféle hozzáadott érték, innováció nélküli tökefelhalmozás, olykor a maga társadalmi feszültségeivel (hacsak nem a finanszalizációs tendenciák valóságát tekintjük önmagában innovatívnak). Itt adódik azon kérdés is, hogy vajon a propagált laissez-faire kapitalizmus mutációjaként felfogható finanszalizáció vagy az optimalizált adózás⁶⁶ nyeresége „saját teljesítménnyel kiérdemeltnek”⁶⁷ tekinthető-e? Aligha!

Mindenesetre, Rand szándéka értelemszerűen nem lehetett a neoliberalizmus fentebb leírt folyamatainak illusztrálása, és az általa leírtaknak viszonylagos érvénye van például a 19–20. század fordulójának vonatkozásában csakúgy, mint a későbbi fordizmust illetően. Eszményeinek kifordítása nem kérhető számon rajta.

62 A szerző amerikacentrizmusa nyilvánvaló a könyv számos pontján. E szellemáramlat lelkes szószólója Francisco d’Anconia karaktere, illetve az megjelenik Galt rádióbeszédében mint a tehetség és produktivitás kikötője, illetve Rand leplezetlen szimpátiájának tárgya (927, 932). Nem szándékom e helyen Rand amerikai kivételességtudatának (ezzel kapcsolatban bővebben I. Iványi, Márton: Rendszerhiba: A vészharangkongatás etikája vagy a kivételességtudat hegemoniája? *Hitel*, 2020. október, 84–90) kritikája, bőven elég annyit hozzátenni, hogy Amerika történelmének – szöges ellentétben Francisco vallási meggyőződésre emlékeztető nézeteivel – kezdetektől része az erőszak, amennyiben az Amerikai álom az őslakos rémálomként is felfogható. A szerző által csodált öntörvényű produktivitás és a történelmi imperializmus metszeteiben szintén érdekes Ari Shavit izraeli szerző leírása az első közel-keleti telepesekről: „nincsenek tudatában annak, milyen roppant erők – imperializmus, kapitalizmus, tudomány, technológia – kerítette őket hatalmukba, és fogják átalakítani ezt a földet. És amikor az imperializmus, a kapitalizmus, a tudomány és a technológia egyesül elszántságukkal, más semmi sem állhat az útjukba. Ezek az erők le fogják tarolni a hegyeket és fel fogják égetni a falvakat” (Shavit, Ari: *Hazám, az Ígéret Földje*. Bp., 2013, Atlantic Press, 36).

63 A meglehetősen vitatott szlovén filozófus Slavoj Žižek egyik érdekfeszítő megállapítása szerint a pénzügyi válság időszakában annak ellenére nyert új népszerűséget a *Veszett világ*, hogy a krízis előidézéséhez éppenséggel John Galt „reinkarnációi” is hozzájárultak a maguk radikálisan öntörvényű, profitorientált szellemiségükkel. Žižek, Slavoj: *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Bp., 2016, Európa, 64.

64 A finanszalizáció „a pénzügyi szféra növekvő szerepét jelenti a gazdasági tevékenységekben”, illetve „pénzügyi mozgatórugók, pénzpiacok, pénzügyi szereplők és intézmények szerepének növekedését” érthetjük alatta „mind a nemzeti, mind a nemzetközi gazdaság működtetésében”. Az ezzel a megnevezéssel fémjelzett időszakot továbbá „a pénzügyi intézmények – különösen a pénzügyi óriások – kitortek abból a szerepükből, hogy a nem pénzügyi tökefelhalmozást szolgálják azért, hogy saját profitjukat hajszolhassák pénzügyi tevékenységeikkel”. Bővebben I. Kotz, David M. (2008): Neoliberalizmus és finanszalizáció. *Fordulat*, 1 (4), 65–81.

65 Piketty, 209.

66 „Az adótörvények, különösen a legmagasabb adókulcsok változása nagy szerepet játszik abban az értelemben, hogy egyfajta védőhálónak tekinthető, ha magas, ha viszont alacsony, visszaélésre ösztönöz” (Piketty, 356).

67 Vö. Rand, 898.

Befejezés

Ayn Rand objektivizmusa a tudat abszolutizálásán és az egyéni teljesítmény idealizálásán nyugszik. Merész következtetései egy sor szempontból bírálhatók, ám azoknak létrejöttében minden valószerűség szerint közrejátszott a kollektívizálás rémképe csakúgy, mint a hidegháborús logika. Rand világában nincs helye az elesetteknek, rászorulóknak, olyanoknak, akiknek a kedvezőtlen sorsa csakis a saját gyengeségeik következménye. Nem vesz tudomást az önhibájukon kívül lemaradókról, számára utóbbiak nem ismertek vagy nem számítanak. Hiszen szorgalomra és lojalításra épülő munkaethoszána ideáljai prizmáján át nézve az egyes karakterek és talán az egyes emberek sorsa és zsoldja saját tudatuk és erkölcsaik természetes eredményeinek tűnnek. A *Vesztett világ* e sajátosan kondicionált altruizmusa, amolyan „negyedbaráti” szeretete szöges ellenében áll az európai szellemtörténet bizonyos hagyományaival.

Világzsemlélete roppant eredeti, ugyanakkor végtelenül elfogult, olykor elgondolkodtató állításokkal és kritikára ösztönző elemekkel.

Noha közvetlenül nem kérhető számon munkásságán, hasonlóképpen problémás – talán nem is annyira önmagában, mint inkább utóélete tekintetében –, hogy később a versenyelőnyökkel valójában visszaélő oligopolstruktúrák és a financializáció szélsőséges eseteinek hivatkozási alapjául szolgált.

Ezek a közelmúltbeli egyéni profitmaximalizációs „túlkapások” és a kollektívizálás társadalompolitikai tapasztalatainak jogosultsága művében közösen képezik azokat a korlátokat, értékeket, kockázatokat és eszményeket, amelyek az író 20. század derekán keletkező eszmerendszerének és a *Vesztett világ* című filozófiai regénynek a sajátjai, együttesen számos tanulsággal szolgálva bő fél évszázaddal később.

